

PAULINA NICKO

SPÓŁECZEŃSTWO ŻYDOWSKIE KOLONII NA ELEFANTYNIE W OKRESIE PIERWSZEGO PANOWANIA PERSÓW (525-399 P.N.E.)

Historia Żydów znana nam jest przede wszystkim z Biblii, gdzie czytamy m.in. o cudownym wyprowadzeniu Izraelitów z Egiptu do Ziemi Obiecanej. Jednak losy Narodu Wybranego to nie tylko karty Starego Testamentu, z mniej lub bardziej symbolicznym przesłaniem, ale to wieki przeplatającej się historii narodu, którego Bogiem był Jahwe. Wybranie przez Boga – niewola egipska – cudowne ocalenie (przejście przez Morze Czerwone i dotarcie do ziemi Kanaan) – potem niewola babilońska, aż w końcu ostatecznie diaspora żydowska, czyli życie w rozproszeniu, na całym świecie, będące konsekwencją m.in. trzykrotnego zburzenia świątyni jerozolimskiej i powstałych w wyniku tego podziałów społecznych. Jest to tak pasjonująca historia, że niniejszy artykuł zostanie poświęcony społeczeństwu żydowskiemu w jednym z miejsc diaspory – na Elefantynie. Dlaczego właśnie tam się osiedlono? Czy miało to jakiś związek z prawem danym przez Boga? Najpierw zostanie przedstawiona charakterystyka ogólna społeczności tejże kolonii (punkt 1), następnie religia ówczesnych wyznawców judaizmu (punkt 2), a na końcu zostanie omówiony problem datacji i kalendarza żydowskiego (punkt 3).

1. ELEFANTYNA I JEJ SPOŁECZEŃSTWO – CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA

Początki osiedlenia Żydów na Elefantynie sięgają schyłku władzy faraonów, w czasie rządów Psametycha II (595-589 r. p.n.e.) z 26. dynastii saickiej (663-525 r. p.n.e.), kiedy utworzono tam aramejsko-judejską kolonię wojskową. Istnieją jednak przypuszczenia, że żołnierze mogli przebywać już wcześniej na tamtych terenach, o czym może świadczyć odnalezione graffiti – wyryte w skale jednej ze ścian świątyni Abu Simbel. Podobno byli to żołnierze greccy i fenicy, którzy brali udział w ekspedycji na Nubię (593 r. p.n.e.)¹, o czym świadczyć mogą słowa:

Gdy król Psametych przybył do Elefantyny, oto to ułożyli ci, którzy płynęli z Psametychem, synem Teoklesa i którzy posuwali się w górę powyżej Kerkis, aż do miejsca, do którego rzeka na to pozwalała. Legia cudzoziemska miała dowódcę Potasimto, a Egipcjanie Amazisa. Ci, którzy ułożyli te napisy, byli to: Arkon – syn Amoibikosa i Pelekos – syn Eudamosa².

Elefantyna, znana również pod inną, egipską nazwą *Yebo* (lub *Abu*), swoją nazwę zawdzięcza kształtowi przypominającemu słonia (pierwotna nazwa *Yev* została zaczerpnięta z hebrajskiego, jako połączenie *shenhav* – *shen* oznacza ząb, a *hav* – słon). Niektórzy badacze sugerowali, że na Elefantynie znajdowała się formacja skalna wyglądająca jak słon. Inni wskazywali, że praktykowano tam kult słonia. Nie ulega jednak wątpliwości, że Elefantyna była punktem przeładunkowym kości słoniowej przewożonej z Nubii³. Określenie to w starożytności miało jednak głębszy sens niż tylko podobieństwo wizualne, ponieważ słonie zostały sprowadzone z południa, a Elefantyna była wyspą, gdzie krzyżowały się szlaki handlowe – stąd też reprezentacyjna nazwa i funkcja „drzwi do południa”. Położona na Nilu, niedaleko Asuanu, znana była jako kolonia żydowska, forteca i placówka celna, nad którą, według wierzeń egipskich, roztaczał opiekę bóg Chnum oraz boginie Anukis i Satis. Elefantyna odgrywała ogromną rolę w okresie Starego Państwa (2675-2170 r. p.n.e.), ponieważ to stamtąd wyruszano na wyprawy wojenne do Kusz, a także na poszukiwania szarych i różowych granitów. Ponadto kapłan egipski Maneton (III w. p.n.e.) pisał, że stamtąd wywodzili się królowie piątej dynastii⁴. Wiele o historii ówczesnego Egiptu znaleźć można na kartach Biblii i to właśnie w kluczu opisanych w niej wydarzeń należy rozpatrywać dzieje Żydów na Elefantynie, mimo że nie ma w Piśmie Świętym bezpośrednich wzmianek o życiu ludności tej

¹ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI. *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*. Kraków 2000 s. 38.

² *Tamże* s. 39.

³ B. PORTEN. *The Jews of Elephantine*. Dostępny w internecie: <http://lethargic-man.livejournal.com/50092.html> [edycja: 6 stycznia 2013].

⁴ G. RACHET. *Słownik cywilizacji egipskiej*. Larousse 1992 s. 106-107.

diaspory. Jedynie u Deutero-Izajasza występuje pośrednia aluzja do ziemi Swenim, którą w okresie bizantyjskim nazywano Syene:

Oto ci przychodzą z daleka, oto tamci z Północy i z Zachodu, a inni z krainy Sinitów (Iz 49,12).

Znaleziska XIX- i XX-wieczne (papierusy i ostrakony) z terenów dzisiejszej Elefantyny dostarczają nam wiele informacji o tamtejszym społeczeństwie i życiu ówczesnych ludzi. Można przykładowo określić, jak wyglądał egipski garnizon: składał się z pułków, które dzieliły się na centurie i dekurie. Każdy pułk miał dowódcę, tzw. komendanta, od którego imienia wywodziła się jego nazwa. Na czele całego garnizonu stał głównodowodzący (*rab hayla*), rezydujący w Asuanie. Zadaniem garnizonu była ochrona egipskiej granicy z Nubią (w Kusz), a także zabezpieczenie importu i eksportu produktów na trasie Egipt – Nubia⁵. Tu z kolei można stwierdzić, że piastowane stanowiska były najprawdopodobniej dziedziczne, ponieważ imiona powtarzają się przez kilka pokoleń. Jednak wojsko to przecież nie tylko walczący żołnierze, ale to także inne grupy społeczeństwa, mające swoje rodziny, mężów, żony i dzieci, mieszkające razem z nimi. I w tym przypadku wiadomo, że niektórzy dzierżawili ziemię od Persów, dając tym samym początek przyszłym kleruchom. Żołnierze otrzymywali wynagrodzenie na utrzymanie siebie i swoich rodzin, co razem z wynajmem ziemi znacznie ułatwiało akomodację w tym mikrosoczeństwie garnizonowym. B. Porten zauważa, że co do liczby Żydów istnieją zapisy mówiące, że 150 Żydów dawało po 2 sykle dla Jahwe. Byli to żołnierze kolonii wojskowej, ponieważ nazywano ich żydowskimi żołnierzami. Wszyscy oni byli nazywani Żydami, a nie Izraelitami (musieli zatem przybyć z południowego królestwa Judy) i wszyscy mieli imiona hebrajskie. Także Herodot opowiada, jak Psammetych zatrudnił greckich najemników do walki przeciw królowi etiopskiemu w 674 r. p.n.e. Kolonia na Elefantynie mogła także zostać założona przez kapłanów uciekających od panowania króla Manassego (707-641 r. p.n.e.), jego terroru i prześladowania religii judaistycznej, w późnym okresie pierwszej świątyni. Podczas panowania króla Manassesesa rozszerzyła się idea państwa świeckiego. To on zniósł monarchię teokratyczną i zezwolił na pogańskie rytuały, zabraniając tym samym modlitw świątynnych. Usunął Arkę Przymierza, a odnowił stary kult boga Baala. Archeolodzy wskazują na istnienie społeczności żydowskiej na Elefantynie w ostatniej księdze Tory:

Tylko nie będzie on [król] nabywał wielu koni i nie zaprowadzi ludu do Egiptu, aby mieć wiele koni (Pwt 17,16).

⁵ I. M. OMER. *Investigating the Origin of the Ancient Jewish Community at Elephantine: A Review*. Dostępny w internecie: http://www.ancientsudan.org/articles_jewish_elephantine.html [edycja: 9 grudnia 2012].

Na podstawie takich przesłanek podzielam zdanie niektórych biblistów, iż księga prawa, którą znaleziono w świątyni jerozolimskiej w 18. roku Jozjasza (około 623 r. p.n.e.), była wczesną wersją Księgi Powtórzonego Prawa. Widać więc, że obecność Żydów na Elefantynie sięga czasów wcześniejszych, nawet przed zniszczeniem pierwszej świątyni jerozolimskiej⁶. Jednak J. Méléze-Modrzejewski sądzi, że upadek królestwa Judy w 587 r. mógł wzmocnić napływ wyznawców judaizmu do Egiptu⁷.

Ciekawa jest też historia jednego z oficerów Psametycha, syna Teoklesa, noszącego to samo imię, co władca. Zrobił on karierę wojskową, odpowiadając za ekspedycje lub nawigacje rzeczne cudzoziemców pod dowództwem Potasimto⁸. Ludzi należących do legii cudzoziemskiej nazywano *alloglossoi* – tymi, „którzy mówią innymi językami”. Tego samego określenia użył Herodot w odniesieniu do najemników osiedlonych nad morzem dzięki Psametychowi I, a następnie przeniesionych do Memfis za sprawą Amazisa. Legioniści byli więc wielojęzyczni i różnili się między sobą nie tyle krajem pochodzenia, co językiem. Chodzi przede wszystkim o dialekty greckie, gdyż to właśnie w odmianie jońskiej i doryckiej zostały wyrzeźbione napisy w Abu Simbel. Co do kwestii pojawienia się Żydów, to Modrzejewski uważa za znaczący *List Aristeasa do Filokratesa* należący do literatury judeo-aleksandryjskiej, w którym jest wzmianka o przybyciu Żydów na Elefantynę w celu wsparcia króla Psametycha w wojnie z Etiopią, bądź też o przybyciu ich w ślad za Kambyzesem⁹.

[...] Upodobanie mając do usilnego spraw boskich badania, ofiarowaliśmy się do posłowania do wspomnianego męża – dla szlachetności i sławy wysoce cenionego tak przez obywateli, jak i innych, a przysparzającego największych korzyści swemu otoczeniu i obywatelom z innych miejsc – co miało na celu przełożenie boskiego prawa, gdyż spisane jest u nich na pergaminach literami hebrajskimi. A to zaiste żeśmy uczynili ochoczo, korzystając ze sposobności, [by zwrócić się] do króla w sprawie przesiedlonych do Egiptu z Judei przez ojca króla, gdy na początku stworzył miasto i przejął sprawy Egiptu. Warto i to ci donieść. Przekonany jestem bowiem co do ciebie, że znaczną mając przychylność dla szlachetności i postawy ludzi postępujących zgodnie ze swym czcigodnym prawodawstwem, o których podjąłem się ci donieść, chętnie usłyszysz, dopiero co przybywszy z wyspy do nas, a także chcąc posłuchać tego, co dotyczy zbudowania dla duszy. Przedtem już przesłałem ci opis rzeczy tyczących się

⁶ S. KURINSKY. *Jews in Africa. Part III – Egypt, Elephantine Island, and the Jews*. Dostępny w internecie: http://www.hebrewhistory.info/factpapers/fp010-3_egypt.htm [edycja: 10 grudnia 2012].

⁷ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI. *Żydzi nad Nilem* s. 38.

⁸ *Tamże* s. 40.

⁹ *Tamże* s. 41.

narodu Judejczyków, które uznałem za najgodniejsze upamiętnienia, przejęty od uczonego Egiptu najuczestniejszych arcykapłanów¹⁰.

Kroniki historyczne podają, że cechą charakterystyczną Filokratesa było głębokie zainteresowanie świętością i postępowaniem Żydów, którzy przestrzegali Tory¹¹.

2. RELIGIA ÓWCZESNYCH ŻYDÓW I ŚWIĄTYNIA JAHWE

Bóg Chnum, oprócz kultu na Elefantynie, czczony był także w Esna i Hirur. Nie wiadomo, jakie jest jego pochodzenie, ale zawsze przedstawiano go z głową barana, bo właśnie on symbolizował siłę rozrodczą. Często było to przedstawienie z rogami niemal poziomo postawionymi i zwiniętymi bardzo blisko siebie, co określano mianem *ovis lingipes palaeoegyptiacus*¹². Od niego pochodziła użyźniająca glebę woda Nilu pierwszej katarakty, on też zapewniał płodność ludziom i bydłu. Jego towarzyszką była Satis, nosząca białą koronę przyozdobioną w dwa rogi antylopy, a córką (co do tego naukowcy nie mają pewności) – być może Anukis, przedstawiana z diademem na głowie, przyozdobionym pióropuszem. Chnum był nie tylko bogiem Nilu, ale był także boskim garncarzem, ponieważ od niego zależały narodziny i zmartwychwstanie na drugim świecie. To on bowiem przywrócił do życia zmarłego boga Ozyrysa w *Domu złota*¹³. W IV w. p.n.e. świątynia na Elefantynie przestała być miejscem kultu Jahwe, w jego miejsce pojawił się kult Chnuma, w czasie panowania Nektanebo II (360-343 r. p.n.e.)¹⁴.

Kult egipskiego boga Chnuma wiązał się ściśle nie tylko z wierzeniami, ale także z prawem egipskim, czego wyraz odnajdujemy w historii procesu kapłana Penanukiego. Samo jego imię przywodzi już na myśl boginię Anukis, która wspólnie z Chnumem i towarzyszącą mu Satis była opiekunką pierwszej katarakty. Otóż Penanuki nie widział potrzeby stosowania się do powszechnego prawa świątynnego, które zalecało hodowlę wielu świętych zwierząt pochodzących od byka Mnewisa w pobliżu miejsca kultu. Sprzedał więc część bydła kapłanom i zwykłym ludziom, a za zarobione pieniądze dostarczał sobie rozrywek. Okradał ponadto skarbiec boga z klejnotów, metali szlachetnych i szat, a gdy sprawa wyszła na jaw, wywołując powszechne oburzenie wśród personelu świątynnego, sprytnie potrafił

¹⁰ *List Arysteasa do Filokratesa*. Dostępny w internecie: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html# [edycja: 13 czerwca 2013].

¹¹ J. FRANKOWSKI. *List Arysteasa do Filokratesa czyli legenda o powstaniu Septuaginty*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 25:1972 nr 1 s. 14.

¹² A. DAUMAS. *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja starożytnego Egiptu*. Warszawa 1973 s. 234.

¹³ *Tamże* s. 235.

¹⁴ M. F. UNGER. *Unger's Bible Handbook*. Chicago 2006 s. 260.

zjednać sobie innych kapłanów, którzy z czasem sami zaczęli powielać jego praktyki. Sytuacja ta miała miejsce w schyłkowym okresie panowania dynastii Ramzesów, a wiemy o niej z graffiti z Sehel. Był to więc epizod o tyle znaczący, że stał się zalążkiem późniejszych rabunków grobów królewskich, a masowa liczba podobnych skandali przyczyniła się w końcu do przejęcia władzy przez najwyższego kapłana – Herhora¹⁵.

W okresie perskim poza Palestyną judaizm związany był z diasporą żydowską. Zgodnie z przesłaniem Pięcioksięgu (Wj 20,24; Pwt 12,5-6) ofiary dla Jahwe miały być składane tylko w Jerozolimie. Mieszkańcy Elefantyny nie chcąc jednak rezygnować z kultu Boga, zbudowali dla Jahwe świątynię poza miejscem wyznaczonym przez prawo. Świątynia ta nie została zniszczona przez Kambyzesa w 525 r. p.n.e. podczas inwazji na Egipt. Jednak w 410 r. p.n.e. kapłani boga Chnuma za zgodą Persów podburzyli żołnierzy egipskich do wtargnięcia do świątyni Jahwe (ponieważ nie podobał im się kult w domu Jahwe) i splądrowania jej. Żołnierze nie tylko zrabowali drogocenne naczynia, ale także spalili świątynię. Przyczyną ataków stało się zabijanie baranka w okresie wielkanocnym. Kapłani egipscy, dla których barany były zwierzętami świętymi, bo poświęconymi bogu Chnumowi, uważali to za bardzo odrażające, więc zburzyli świątynię Boga Jao (skrótowe imię Jahwe według ich koncepcji)¹⁶. Żydzi złożyli skargę do satrapy w Memfis i komendant, który wydał zgodę na ten incydent, poniósł śmierć. Dopiero w 407 r. p.n.e. otrzymano zezwolenie na odbudowę świątyni¹⁷. Według R. Hutto Żydzi poprosili potem króla perskiego o zgodę na świętowanie Paschy (tzw. papirus paschalny, gdzie widoczny jest związek religii na Elefantynie z judaizmem palestyńskim) w podobny sposób, jak uczynili to Żydzi z Księgi Ezdrasza:

Do moich braci, Yedaniah i jego koledzy z garnizonu żydowskiego, wasz brat Hananiah. Niech Bóg szuka dla was dobra, moi bracia, w każdym czasie. A teraz, w tym roku, roku 5 króla Dariusza, został wysłany od króla do Arsa[mes]. Teraz więc odliczajcie czter[naście] dni w miesiącu Nisan i czternastego dnia o zmroku zaczynajcie świętować Paschę i od 15 dnia do 21 dnia Nisan świętujcie Przaśniki. Siedem dni będziecie jeść przaśny chleb. Teraz będziecie czyści. I nie będziecie spożywać żadnego sfermentowanego napoju, ani spożywać zakwasu, aż do 21 dnia Nisan, o zachodzie słońca [...]¹⁸.

¹⁵ DAUMAS. *Od Narmery do Kleopatry* s. 172-173.

¹⁶ *Tamże* s. 150.

¹⁷ J. CERNY. *Religia starożytnych Egipcjan*. Warszawa 1974 s. 124-125.

¹⁸ *The Passover Papyrus from Elephantine, 419 B.C.E. Celebrating the Exodus in the Land of the Exodus*. Dostępny w internecie: http://cojs.org/cojswiki/The_Passover_Papyrus_from_Elephantine_419_BCE [edycja: 2 czerwca 2013].

Poprosili także o zgodę na odbudowę świątyni, wysyłając pismo do arcykapłana Jochanana, a gdy to pozostało bez odpowiedzi – do Bagoasa, perskiego namiestnika Judei¹⁹:

Nasi przodkowie zbudowali świątynię w twierdzy Elefantyna w czasie królestwa Egiptu, kiedy więc Kambyzes II przybył do Egiptu zastał tę budowlę. Oni [Persowie] zburzyli wszystkie świątynie bogów Egiptu, ale nie wyrządzili żadnych szkód tej świątyni²⁰.

Bagoas wydał pozwolenie na odbudowę świątyni, zwracając się do Żydów w formie memorandum:

Bagoas i Delaiah rzekli do mnie tymi słowami: możesz powiedzieć w Egipcie [...] o [od]budowie na jej miejscu, gdzie stała dawniej [...] ²¹.

Ciekawe wydają się stosunki między tymi Żydami a Samarytanami – Delajaszem i Szelemaiahem, synami gubernatora Samarii Sanballata, co do których, wbrew obowiązującej tradycji, Żydzi ci nie żywili awersji. Kolejną interesującą kwestią jest pytanie, dlaczego Żydzi zwrócili się akurat z tą prośbą do Jerozolimy, skoro wiedzieli, że prawo zabrania kultu poza Izraelem. Z papirusów wyłania się ponadto obraz kultu bałwochwalczego na Elefantynie, o czym świadczy choćby łączenie imion takie jest Anata-Jahu, będące połączeniem imienia Jahwe z kananejskim bóstwem Anata. Rowley sugeruje, że Żydzi widzieli w tej postaci małżonkę Jahwe, jakby królową Niebios, o której pisze Jeremiasz w 7,18 i 44,17:

Synowie zbierają drewno, ojcowie rozpalają ogień, a kobiety ugniatają ciasto, by robić pieczywo ofiarne dla królowej nieba [...] (7,18).

Bogini ta była nazywana również Szapasz lub Aszera i często utożsamiano ją z boginią płodności Aszarte, znaną również pod innym imieniem – Isztar. Motyw składania ofiar kadzielnych dla królowej nieba pojawia się jeszcze wielokrotnie w Księdze Jeremiasza, stąd powracające nieustannie pytanie: czy Jahwe, jedyny Pan, Bóg zazdrosny, który uczynił wybranym naród Izraela i który zakazał bałwochwalstwa, mógł mieć małżonkę?

3. KALENDARZ ŻYDOWSKI

Kalendarz stosowany na Elefantynie opierał się zasadniczo na datowaniu sotisowym, tzn. heliakalnym wschodzie gwiazdy Sopdet (Syriusza), który zwiastował początek roku astronomicznego. Fragmenty steli odnalezione na Elefantynie

¹⁹ R. HUTTO. *The Elephantine papyri*. „Truth Magazine” 45:2001 nr 4 s. 3.

²⁰ J. REILLY. *Petition to Bagoas. W: Nebuchadnezzar and the Egyptian Exile: The Initial Book in the Displaced Dynasties Series: A Revision of Egyptian Dynastic History*. Wallaceburg 2008 s. 319.

²¹ B. PORTEN, A. YARDENI. *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*. Jerozolima 1986 s. 76.

wskazywały na pojawienie się tej gwiazdy 28 dnia 11 miesiąca cywilnego roku kalendarzowego. Chociaż imienia władcy nie udało się ustalić, większość egiptologów przychyliła się do opinii, iż inskrypcja pochodziła z okresu panowania Totmesa III. Do 1 dnia 1 miesiąca pozostawało według dokumentu 38 dni roku kalendarzowego, co pomnożone przez 4 lata wskazywało na 152 lata, które musiały upłynąć przed zamknięciem cyklu Sotisa. Początkowo ustalono rok powstania steli na 1473 r. p.n.e., później datę tę zaniżono, zakładając obserwacje z Teb oraz duże przesunięcie heliakalnego wschodu Syriusza względem kalendarza juliańskiego.

Aramejskie papirusy z Elefantyny są dziś dla nas także źródłem do poznania kalendarza żydowskiego i chronologii okresu perskiego. Z 1 i 2 Księgi Królewskiej, oraz 1 i 2 Księgi Kronik wiemy, iż mieszkańcy Judy posiadali dwa kalendarze jeszcze przed niewolą babilońską. Jeden – religijny, według którego rok zaczynał się wiosną, a miesiące były ponumerowane od 1 do 12, i drugi – cywilny, który rozpoczynał się jesienią, w siódmym miesiącu kalendarza religijnego. Zatem w tym kalendarzu miesiące liczono albo od 1 do 6, albo od 7 do 12. Wiadomo także, że w okresie przedwygnaniowym Żydzi liczyli lata panowania obcych władców według własnego cywilnego kalendarza. Przykładem może być chociażby zdobycie Jerozolimy przez Jechoniasza w 597 r. p.n.e. To wydarzenie Babilończycy umieścili na osi czasu w siódmym roku panowania Nabuchodonozora, a już redaktorzy Biblii to samo zdarzenie umiejscowili w ósmym roku panowania tegoż władcy, czego ślad możemy znaleźć w 2 Księdze Królewskiej:

Nabuchodonozor, król babiloński, stanął pod miastem, podczas gdy służył jego oblegali je. Wtedy Jojakin, król judzki, wyszedł ku królowi babilońskiemu wraz ze swoją matką, swymi sługami, książętami i dworzanami. A król babiloński pojmał go w ósmym roku swego panowania (24,11-12).

Taka rozbieżność w datacji wcale nie musi oznaczać pomyłki. Wystarczy przyjąć, że Babilończycy i Hebrajczycy używali innych kalendarzy oraz posługiwali się innymi sposobami liczenia.

Izraelici mieli nazwy i numery dla swoich miesięcy. W okresie przed niewolą babilońską niektóre z tych nazw wydają się nawet identyczne z nazwami miesięcy kananejskich, np. *Ethanim* – siódmy miesiąc, i *Bul* – ósmy miesiąc. Jednak już w czasie niewoli Żydzi przejęli nazwy miesięcy z kalendarza babilońskiego, co widać w księgach Biblii, spisanych w okresie powygnaniowym np. Ezdrasza, Nehemiasza, Aggeusza, Zachariasza i Estery. Odnajdujemy tam odpowiedniki babilońskich miesięcy, takie jak: *Nisan* dla *Nisanu*, *Sivan* dla *Simanu*, *Elul* dla *Ululu*, *Kislew* dla *Kislimu*, *Tebet* dla *Tebet*, *Shebat* dla *Shabatu* i *Adar* dla *Addaru*. Badacze są zdania, że Żydzi podczas pobytu w niewoli przejęli z Babilonu nie tylko nazwy miesięcy, ale też cały kalendarz.

Trudności pojawiają się gdy zajrzemy do Księgi Nehemiasza. Opisane jest tam zdarzenie, które miało miejsce w miesiącu *Kislew*, w 20. roku panowania Artakserksesa:

Oto gdy w miesiącu Kislew roku dwudziestego byłem w twierdzy Suza, 2 przyszedł z Judy Chanani, jeden z braci moich, wraz z innymi. I spytałem ich o tych Żydów ocalałych, którzy uniknęli uprowadzenia, i o Jerozolimie. 3 I powiedzieli mi: «Ci pozostali, którzy w tamtejszym okręgu uniknęli uprowadzenia, znajdują się w wielkiej biedzie i pohańbieniu; mur Jerozolimy jest zburzony, a bramy jej są ogniem spalone» (1,1-3).

W drugim rozdziale tej księgi jest wspomniane to samo wydarzenie, ale w miesiącu *Nisan*:

I oto, gdy w miesiącu Nisan dwudziestego roku panowania króla Artakserksesa wykonywałem swój urząd, wziąłem wino i podałem królowi, i w jego obecności nie okazywałem smutku. Lecz król mi rzekł: «Czemu tak smutno wyglądasz? Przecież nie jesteś chory! Nie, lecz masz jakieś zmartwienie?» I przeraziłem się do najwyższego stopnia, i rzekłem królowi: «Niech król żyje na wieki! Jakże nie mam smutno wyglądać, gdy miasto, gdzie są groby moich przodków, jest spustoszone, a bramy jego są strawione ogniem» (2,1-8).

Skąd taka rozbieżność? Istnieją dwa wy tłumaczenia wśród naukowców: albo jeden z fragmentów Księgi Nehemiasza zawiera błąd, albo autor tej księgi policzył panowanie króla Artakserksesa nie według kalendarza babilońskiego, ale według starego, przedwygnaniowego żydowskiego, zgodnie z którym Nowy Rok przypadał jesienią. Odpowiedzi na pytanie może pomóc udzielić pewien dokument z Elefantyny, datowany na 416 r. p.n.e.:

Trzeciego dnia miesiąca Kislew, roku ósmego, to jest w dniu dwunastego Tota, roku dziewiątego króla Dariusza [...] ²².

Widać wyraźnie, że pierwszy miesiąc podany jest według kalendarza żydowskiego, a drugi według kalendarza egipskiego. Być może jest to dowód na to, iż Żydzi musieli używać oficjalnych dat egipskich, by nadać moc prawną swoim dokumentom.

Co więcej, ciekawych informacji dostarcza Księga Ezdrasza:

Po tych wydarzeniach wystąpił za panowania Artakserksesa, króla perskiego, Ezdrasz [...]. I przybył Ezdrasz do Jerozolimy w miesiącu piątym – był to siódmy rok [panowania] tego króla: albowiem pierwszego dnia miesiąca pierwszego nastąpił początek podróży z Babilonu, a pierwszego dnia miesiąca piątego przybył Ezdrasz do Jerozolimy, ponieważ łaskawa ręka Boga jego nad nim czuwała (7,1-9).

²² S. STERN. *The Babylonian calendar at Elephantine*. „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 130:2000 s. 159.

Rozbieżne poglądy dotyczące dat mają wpływ na czas powrotu Ezdrasza z Babilonii w siódmym roku panowania Artakserksesa. Na podstawie starożytnych zapisów ustalono, że pierwszy rok panowania Artakserksesa rozpoczął się wiosną 464 r. p.n.e. i zakończył się wiosną 463 r. p.n.e. W związku z tym, jego siódmy rok był r. 458-457 p.n.e. Jeśli tak, to Ezdrasz wrócił wiosną 458 r. p.n.e., w miesiącu *Nisan*, w siódmym roku Artakserksesa i przybył do Jerozolimy. Z drugiej strony, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że Żydzi obliczali rok kalendarzowy od jesieni do jesieni, to pierwszy rok panowania Artakserksesa zaczęłby się jesienią 464 r. p.n.e. i zakończył się jesienią 463 r. p.n.e. Zatem jego siódmy rok zacząłby się jesienią 458 r. p.n.e. i zakończył się jesienią 457 r. p.n.e. *Nisan*, miesiąc wiosny, w którym Ezdrasz wyszedł z Babilonii, przypadałby na r. 457 p.n.e. Stąd papirusy z Elefantyny nasuwają wniosek, że dekret Artakserksesa został wydany w r. 457 p.n.e.

S. Stern uważa, iż kalendarz z Elefantyny opierał się na obliczeniach astronomicznych, a dokładnie na obserwacji nowiu księżyca, który jednak czasami nie był dostrzegalny na niebie, choćby ze względu na gorsze warunki atmosferyczne i gorszą widoczność²³. Zastanawiający jest kontrast między kalendarzem egipskim a babilońskim. Stern uważa, że ponieważ księżyc był widoczny tylko wieczorem, tuż po zachodzie słońca, miesiąc babiloński, a wraz z nim także dzień babiloński zaczynał się w godzinach wieczornych, egipski natomiast – o poranku, przy czym kalendarz egipski składał się z trzech pór, regulowanych zachowaniem Nilu: pory wylewu, pory wzrastania i pory żniw. Do dzisiaj ciężko jest ustalić, skąd takie różnice w datacji, ponieważ nie wiadomo do końca, czy na Elefantynie korzystano z kalendarza słonecznego, czy księżycowego, oraz w jakim stopniu kalendarz żydowski był podatny na asymilację.

ZAKOŃCZENIE

Charakterystyka społeczeństwa żydowskiego na Elefantynie pozwala odpowiedzieć na pytanie o powód zaistnienia diaspory w tym miejscu. Szukano jakiegoś azylu, a że ta wyspa służyła z dobrej fortyfikacji i kontaktów z bogatą Nubią (była częścią szlaku handlowego, którym przewożono takie towary, jak kość słoniowa czy skóry lwa), wielu Żydów zdecydowało się osiedlić właśnie tam, upatrując zapewne w Elefantynie bezpiecznego i w miarę dostatniego życia. Jeśli chodzi o czas założenia kolonii, to istnieje kilka różnych hipotez, więc najpewniej określić ten okres po prostu na lata 525-399 p.n.e. Należy jednak pamiętać, że Żydzi na Elefantynie nie byli sami – świadczą o tym choćby świątynie bóstw pogańskich. Jednak odpowiedź na pytanie, jak wielu dokładnie ich tam było, do dzisiaj pozostaje tajemnicą.

²³ Tamże s. 160.

JEWISH SOCIETY IN THE COLONY ON ELEPHANTINE
IN THE PERIOD OF THE FIRST PERSIAN EMPIRE

S u m m a r y

The article reviews the Jewish society of the colony on Elephantine in the period of the first Persian Empire. In it is revealed the history of the diaspora of the period of post-Babylonian captivity, social factors, and religion, as well as a dating problem with sources. The history of the chosen nation consists not only of the pages of the Bible, but also of archaeological excavations and other historical materials. This is a story written on papyri, in Aramaic, not Hebrew – the history of people who cared about their religious identity.

Słowa kluczowe: Żydzi, Elefantyna, diaspora, judaizm, niewola babilońska, Egipt, Imperium Perskie.

Key words: Jews, Elephantine, diaspora, Judaism, Babylonian-captivity, Egypt, Persian Empire.